

NORMY ORTOEPICZNE WE WSPÓŁCZESNYM JĘZYKU UKRAIŃSKIM: WARIANTY AKCENTUACYJNE

Zjawisko podwójnej akcentuacji jest dosyć częste w języku ukraińskim, obejmuje stosunkowo dużą liczbę rzeczowników, przymiotników, czasowników, przysłówków, a także poszczególnych ich form. Z konieczności ograniczę się do przykładów wariantów akcentuacyjnych rzeczowników, przy czym przedmiotem analizy będą tylko te rzeczowniki, które współcześnie w całym swoim paradygmacie używane są z dwoma akcentami.

Swobodny ruchomy akcent w języku ukraińskim oznacza, że może on padać nie tylko na dowolną sylabę w wyrazie – na sylabę pierwszą lub ostatnią, przedostatnią czy nawet trzecią od końca, lecz również w formach jednego i tego samego wyrazu może przemieszczać się na różne sylaby. W odróżnieniu od języka polskiego, w którym akcent jest na ogół stały – pada prawie zawsze na przedostatnią sylabę, czy języka niemieckiego, w którym miejsce akcentu jest stałe w obrębie paradygmatu, w języku ukraińskim poszczególne formy rzeczowników bądź czasowników mogą mieć akcentowane różne sylaby, różne morfemy. Na przykład niektóre dwusylabowe rzeczowniki rodzaju żeńskiego w większości form przypadkowych posiadają akcentowaną fleksję, natomiast w bierniku oraz wołaczach liczby pojedynczej oraz w mianowniku i bierniku liczby mnogiej mają akcentowany temat: *рука* – *рук'и*, *руч'і*, ale *п'уку*, i w liczbie mnogiej: *п'уки*, *рук*, *рук'ам*, *п'уки*, *рук'ами*, *на рук'ах*.

Podobnie czasowniki w obrębie paradygmatu mogą mieć akcent ruchomy, np. *сказ'ати* – *я скаж'у* – w 1 os. l. poj. akcent na samogłosce fleksyjnej, a w pozostałych formach akcent na temacie: *ти скажеш*, *він скаже* itd. Bywa nawet tak, że dwa czasowniki różniące się tylko prefiksem, tzn. posiadające ten sam morfem rdzenny i należące do tej samej koniugacji, mają w poszczególnych formach różny akcent, np. *леж'ати*, ale *пол'ежати*. To bardzo ciekawe zjawisko charakterystyczne dla języka ukraińskiego jest częstym źródłem błędów akcentuacyjnych. Niełatwo bowiem jest pamiętać, że choć mówimy: *я ходж'у*, *ти х'одиш*, i w trybie rozkazującym – *не ход'у!*, to w czasowniku *відх'одити* akcentuacja wygląda nieco inaczej: *я відх'оджу*, *ти відх'одиш*, i w trybie rozkazującym *не відх'одь!* (a nie *відход'у!*).

Wśród rzeczowników rodzaju żeńskiego należących do I deklinacji spora grupa leksemów posiada stały akcent. Wyjątek stanowią rzeczowniki z sufiksem *-к-* oraz nieliczne rzeczowniki bezsufiksalne, w których akcent w liczbie pojedynczej pada na temat, a w liczbie mnogiej przechodzi na samogłoskę fleksyjną: *жінка* – l. mn. *жінк'и* (*жінк'ам*,

жінк'ами); *тап'ілка* – l. mn. *тап'ілк'и* (*тап'ілк'ам, тап'ілк'ами*). Niektóre rzeczowniki tego typu mogą mieć w liczbie mnogiej równoległe dwa akcenty – na temacie oraz na samogłosce fleksyjnej: *б'очка* – *б'очки* i *бочк'и* (*б'очк'ам, б'очк'ами*), *ж'ердка* – *ж'ердки* i *жердк'и* (*ж'ердк'ам, ж'ердк'ами*), *кв'очка* – *кв'очки* i *квочк'и* (*кв'очк'ам, кв'очк'ами*), *х'ата* – *х'ати* i *хат'и* (*х'ат'ам, х'ат'ами*); *бор'ідка* – *бор'ідки* i *борідк'и* (*бор'ідк'ам, бор'ідк'ами*), *вол'ошка* – *вол'ошки* i *волошк'и* (*вол'ошк'ам, вол'ошк'ами*).

Warianty akcentuacyjne mamy również w języku rosyjskim, np. *мысл'ение / мышление, барж'а / баржа, род'ился / родилс'я, з'алитый / залитый, в'ерны / верн'ы, в'избу / в избу, н'а мост / на м'ост*. Wydawać by się mogło, że takich wariantów jest niewiele, jednakże K. Gorbaczewicz mówi o ponad 5000 wyrazów, w których w języku rosyjskim odnotowuje się wahania w akcencie. Wybitny rosyjski normatywista uważa, że fakt ten jest obiektywnym skutkiem ewolucji systemu akcentuacyjnego i dodaje, iż „вариативность ударения [...] обеспечивает менее резкий и болезненный переход от старой нормы к новой. [...] Временное сосуществование обоих вариантов, таким образом, содействовало плавному преобразованию литературной нормы”¹.

Jednakże kształtowanie norm akcentuacyjnych w języku ukraińskim napotyka na o wiele większe trudności niż porządkowanie leksyki. O. Ponomariw uzasadnia to dużą różnorodnością akcentuacji w dialektach ukraińskich oraz wpływem języków sąsiednich, przede wszystkim języka rosyjskiego i polskiego. W okresie powojennym aż do dnia dzisiejszego odbywał się sterowany proces wprowadzania do języka elementów w całości przeniesionych z języka rosyjskiego, bądź – w przypadku istnienia wariantów – preferowania wariantu identycznego z rosyjskim, np. *завжд'и, догов'ір, алфав'іт* (por. rosyjskie *всегд'а, догов'ор, алфав'ит*), choć bardziej właściwy byłby tradycyjny akcent *з'авжди, д'оговір, алф'авіт*. Proces ten w znacznym stopniu zakłócił normalny rozwój języka. Poza tym, jeśli w Polsce teoretycznie jako wzorzec może służyć mowa aktorów czy ludzi kultury oraz język mediów, to na Ukrainie jest to niemożliwe, ponieważ – jak zapewne z przesadą pisze O. Ponomariw: „większość przedstawicieli współczesnego ukraińskiego teatru to nie ukraińscy artyści, lecz ludzie, którzy grają ukraińskich artystów i po ukraińsku mówią tylko na scenie”².

Analizowany materiał wyekscerpowany został ze *Słownika akcentów* S. Hołowaszczuka³, który rok temu ukazał się w Kijowie. Słownik ten zawiera ponad 20 000 jednostek leksykalnych i uwzględnia najtrudniejsze przypadki w systemie akcentuacyjnym współczesnego języka ukraińskiego. Znajdujemy w nim zarówno wyrazy, w których najczęściej akcent stawiany jest nieprawidłowo, jak i leksemy z podwójnym akcentem, oraz wyrazy, dla których różny akcent świadczy o tym, iż mamy do czynienia z różnymi leksemami. Na szczególne pokreślenie zasługuje stosunkowo duża liczba wariantów zarówno wśród rzeczowników, jak i przymiotników i przysłówków.

Przedmiotem naszych rozważań będą rzeczowniki odnotowane w źródłowym słowniku jako wyrazy o podwójnym akcencie. Ogółem zebrano ok. 380 rzeczowników, które posiadają podwójny akcent. Zebrany materiał został porównany z danymi z dwóch słowników: słownika ortoepicznego z roku 1973 (dalej – UWN-73)⁴ i słownika ortograficznego z roku

¹ К.С. Горбачевич, *Нормы современного русского языка*, Москва 1978, s. 88.

² О.Д. Пономарів, *Культура слова. Мовностилістичні поради*, Київ 1999, s. 26–27.

³ С.І. Головащук, *Словник наголосів*, Київ 2003.

⁴ *Українська вимова і наголос. Словник-довідник*, Київ 1973.

1994 (dalej – ORF-94)⁵. Jedynie jako źródło pomocnicze wykorzystano stosunkowo już stary, wydany w Kijowie w roku 1959, słownik M. Pohribnego⁶.

Ciekawe, że tylko dla 183 rzeczowników dane wszystkich trzech słowników się pokrywają. Na przykład *березн'ик* / *бер'езник*, -у; *вихов'анець* / *вихованець*, -ня; *вів'атар*, -я / *відд'ання*, -я / *відданн'я*, -я; *дбанн'я*, -я / *дбання*, -я; *карт'оплище* / *картоплище*, -а; *плугат'ар*, -я, кл. -арю / *плуг'атар*, -я; *хрещ'ення* / *хрещення*, -я.

W nielicznych przypadkach najnowszy słownik podaje inną kolejność wariantów akcentuacyjnych, co może świadczyć o tym, iż w ciągu ostatnich 30 lat zmieniły się preferencje poszczególnych wariantów – wariant umieszczony jako pierwszy traktowany jest zazwyczaj jako bardziej rozpowszechniony lub bardziej zalecany. Uwaga ta dotyczy 19 rzeczowników. Na przykład: *бонд'арство*, -а / *бондарство*, -а (UWN-73: *бондарство*, -а / *бонд'арство*, -а); *вахт'ер*, -а / *вахтер*, -а (UWN-73: *вахтер*, -а / *вахт'ер*, -а); *діточк'и*, -ч'ок (UWN-73: *діточк'и*, -ч'ок / *діточки*, -чок); *відп'ад*, -у / *відпад*, -у (UWN-73: *відпад*, -у / *відп'ад*, -у); *догов'ір*, -в'ору / *договір*, -вору, мн. *догов'ори*, -орів (UWN-73: *договір*, -у / *догов'ір*, -у); *доповід'ач*, -а / *доповідач*, -а (UWN-73: *доповідач*, -а / *доповід'ач*, -а); *зл'одійка*, -и / *злодійка*, -и (UWN-73: *злодійка*, -и / *зл'одійка*, рог. *зл'одій*); *ком'ашник*, -а / *комашн'ик*, -а (UWN-73: *комашн'ик*, -а / *ком'ашник*, -а); *лицарство*, -а / *лицарство*, -а (UWN-73: *лицарство*, -а / *лицарство*, -а); *пер'еросток* / *перер'осток*, -тка (UWN-73: *перер'осток*, -тка / *пер'еросток*, -тка); *под'ання* / *поданн'я*, р.мн. -ань (UWN-73: *поданн'я*, -'я / *под'ання*, -а); *синизн'а*, -и / *син'изна*, -и (UWN-73: *син'изна*, -и / *синизн'а*, -и); *юрма*, -и / *юрм'а*, -и; мн. *юрми*, *юрм* (UWN-73: *юрм'а*, -и / *юрма*, -и).

Różnorodność akcentuacyjnych dubletów sprawia, że trudno robić jakiegokolwiek uogólnienia na temat charakteru zmian i ich przyczyn. Spróbuję wskazać na kilka ciekawych grup rzeczowników. Zmiana akcentuacji niektórych rzeczowników jest bowiem, jak się wydaje, wynikiem dostosowania akcentu do serii wyrazów o podobnej strukturze słowotwórczej. Np. derywaty na -ство, oznaczające rodzaj zajęcia, motywowane odpowiednią nazwą wykonawcy czynności, kopiują na ogół akcent, motywującego rzeczownika, np. *н'екар* – *н'екарство*, *ред'актор* – *ред'акторство*, *кобз'ар* – *кобз'арство*. Stąd prawdopodobnie rzeczownik *лицарство* „powtarza” inicjalny akcent rzeczownika *лицар*. Z drugiej jednak strony, stosunkowo dużo wyrazów tego typu posiada akcent na sylabie poprzedzającej sufiks -ство, dlatego też rzeczownik *бондарство* posiada podwójny akcent – identyczny z wyrazem motywującym lub na przedostatniej sylabie: *бондарство* – *бонд'арство*, choć w tym przypadku słownik akcentuacyjny na pierwszym miejscu stawia akcent *бонд'арство*. Warto odnotować, że inny wyraz o podobnej strukturze posiada jeden akcent stały na przedostatniej sylabie *мит'арство*, odmienny od wyrazu motywującego *м'итар*, co słownik z roku 1959 traktował jako niepoprawne: „nie *м'итарство*”.

Interesujące są przykłady na -ник. Można tu wyróżnić dwie grupy:

1. Rzeczowniki, dla których dane ze słownika S. Hołowaszczuka oraz ze słowników UWN-73 i ORF-94 się pokrywają:

призовн'ик, -а / *приз'овник*, -а (UWN-73: *приз'овник*, -а / *призовн'ик*, -а); *ком'ашник*, -а / *комашн'ик*, -а (UWN-73: *комашн'ик*, -а / *ком'ашник*, -а); *березн'ик*, -у / *бер'езник*, -у; *бесідник*, -а / *бес'ідник*, -а; *вишн'ик*, -у / *вишник*, -у; *завсідник* / *завс'ідник* (UWN-73: *завс'ідник* / *завсідник*); *мандрівн'ик*, -а, кл. *мандр'івнику*; мн. -и,

⁵ Орфографічний словник української мови, Київ 1994.

⁶ М.І. Погрібний, Словник наголосів української мови, Київ 1959.

-ів / мандрівник, -а; медян'ник, -а / мед'яник, -а; ск'арж'ник, -а / скарж'ник, -а; см'іт'ник, -а / сміт'ник, -а;

2. Rzeczowniki, dla których słowniki podają odmienne warianty akcentuacyjne:

захис'ник, -а / рідше зах'исник, -а (UWN-73: to samo, ORF-94: захис'ник, -а); за-сн'ик, -а / з'асник, -а (UWN-73: brak danych, ORF-94: to samo), за'каз'ник, -а / заказ-ник, -а (UWN-73: brak danych, ORF-94: to samo); зн'атник, -а / знатн'ик, -а (UWN-73: brak danych, ORF-94: to samo); непл'атник, -а / неплатн'ик, -а (UWN-73: brak danych, ORF-94: непл'атник); перев'ітник, -а / перевіз'ник, -а (UWN-73: перев'ітник, ORF-94: перев'ітник); пл'атник, -а / платн'ик, -а (UWN-73: пл'атник, ORF-94: пл'атник); по-шив'ик, -а / пош'ивник, -а (UWN-73: brak danych, ORF-94: to samo).

W większości przykładów na -ник daje się zaobserwować tendencję do przemieszczenia akcentu na elementy fleksyjne, stąd dla wyrazów, które miały akcentowany temat (patrz: grupa 2), pojawia drugi nowszy wariant z akcentem oksytonicznym. Wyjątek stanowią rzeczowniki бесідник, -а / бес'ідник, -а; з'авсідник / завс'ідник (UWN-73: завс'ідник / з'авсідник), których akcent prawdopodobnie opiera się na wyrazach motywujących бесіда; з'авсіді / завс'іді, завс'ідний / з'авсідний).

Podobnie rzeczowniki голизна, жовтизна, сини́зна, oznaczające 'bycie takim, jak przymiotnik motywujący', należą do serii derywatów na -изн(а): голубизн'а, рябизн'а, сивизн'а, білизн'а, синизн'а, сіризн'а, жовтизн'а z akcentem na elementach fleksyjnych. Podwójny akcent posiadają tylko trzy wyrazy: гол'изна, -и / голизн'а, -и; жовт'изна, -и / жовт'изна, -и; синизн'а, -и / син'изна, -и (UWN-73: син'изна, -и / синизн'а, -и). Najwyraźniej w omawianym typie rzeczowników akcent może padać na samogłoskę fleksyjną, co jest przejawem analogii do rzeczowników na -ин(а) z akcentowaną końcówką. Natomiast akcent na -изн(а) jest ustępującym starszym wariantem właściwym dla derywatów typu дешев'изна, дід'изна, даров'изна, вітч'изна. O. Syniawski twierdził, że akcent w sufiksie -изн(а) zawsze pada na sufiksálną samogłoskę⁷, z drugiej strony, wg słownika H. Hołoskewycza⁸ сивизн'а posiada akcent na samogłosce fleksyjnej.

W całym zebranim materiale ciekawe są rzeczowniki na -ач. Większość z nich słowniki podają z akcentem na końcowej sylabie, a więc z akcentem oksytonicznym. Skłonność niektórych wyrazów do podwójnego akcentu, tzn. również na sylabie przedostatniej, można byłoby wyjaśnić wpływem formy wołacza, w której akcent przesuwa się o jedną sylabę do przodu, np.: доповід'ач, -а / допов'ідач, -а, нагляд'ач, -а, кл. -ядачу / нагляд'ач, -а; огляд'ач, -а, кл. -ядачу / огл'ядач, -а; оповід'ач, -а, кл. -ачу / опов'ідач, -а; перегляд'ач, -а / перегл'ядач, -а; позив'ач, -а, кл. -ивачу / поз'ивач, -а; розповід'ач, -а / розпо-в'ідач, -а; спонук'ач, -а / спон'укач, -а. Nota bene, warto odnotować brak konsekwencji: słowniki nie zawsze podają formy wołacza, nawet w bardzo podobnych pod względem struktury wyrazach; por. również rzeczownik z jednym akcentem: чит'ач, читач'а, чита-ч'ем, ale w formie wołacza чит'ачу!

W pewnym sensie wyjątek stanowi tu rzeczownik користув'ач, -а, op. -ем / ко-р'истувач, powtarzający wariatywny akcent motywującego czasownika кор'истув'атися (por. też користув'ання / кор'истування). O. Syniawski, omawiając słowotwórstwo rzeczowników, wymienia sufiks -ач, jako jeden z bardziej produktywnych sufiksów (autor używa terminu наросток), przy czym w derywatach tej grupy, zdaniem uczonego, akcent

⁷ О. Синявський, *Норми української літературної мови*, Львів 1941, s. 119.

⁸ Г. Голоскевич, *Правописний словник*, Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто-Львів 1994, вид. 12-е (1-е, 1930).

pada na morfem rdzenny, jeżeli wyraz zawiera prefiks zakończony na samogłoskę, np. *назлядач*. W innych przypadkach akcent pada na sufiks, np. *зляд'ач*⁹. Współczesny materiał leksykalny dowodzi, że rzeczowniki na -ач mogą mieć dwa różne akcenty, niezależnie od postaci fonetycznej prefiksu.

Jak twierdzi profesor Nina Тоцька, „незважаючи на зміну місця наголосу в багатьох словах у зв'язку із словозміною і словотворенням, в українській мові наголошування характеризується сталою системою і яскраво вираженими закономірностями”¹⁰. Jednakże dość duża liczba wariantów, a przede wszystkich ich różnorodność, świadczy o permanentnej walce starego z nowym. Dla języka ukraińskiego jest to w znacznej mierze związane z koniecznością powrotu do akcentowania zgodnie z jego duchem i odrzucenia sztucznie wprowadzonych zmian. Przykład takich zmian stanowi rzeczownik *п'одушка* przerobiony na *под'ушка*, mimo że dla języka ukraińskiego charakterystyczny jest akcent na trzeciej sylabie od końca (S. Karawański nazywa go daktylicznym¹¹). Tendencja do akcentowania na trzeciej lub nawet czwartej sylabie od końca przejawia się szczególnie w częstym akcentowaniu przedrostków, zwłaszcza w derywatach odczasownikowych z prefiksami: *ви-*, *від-*, *за-*, *на-*, *над-*, *об-*, *пере*, *під-*, *по-*, *при-*, *про-*, *роз-*, np.: *з'адум*, *з'аклик*, *п'оклик*, *р'озгляд*, *пер'ебіг*, *пер'егляд*, *пр'ошарок*. Większość rodzimych rzeczowników ukraińskich posiada taki akcent. Dlatego S. Karawański nazywa omawiane zjawisko prawie regułą („майже правило”)¹². Jest to „prawie reguła”, ponieważ zdarzają się wyjątki, gdy w podobnych derywatach akcent pada na inną sylabę: *розг'ром*, *зач'ин*, *наб'ір*, *розк'ол*, *обм'ан*. Ale ta „prawie reguła” może pomóc przy doborze właściwego akcentu. Dlatego też z dubletów *з'атримка* i *затр'имка*, S. Karawański radzi preferować ten z akcentowanym prefiksem.

Na zakończenie dodajmy, że obecnie za normatywne uznane są postacie fonetyczne prawie pół wieku temu oceniane jako błędne. Na przykład słownik M. Pohribnego w roku 1959 odnotował następujące formy jako niepoprawne: *кол'едж* [не *к'оледж*], *комбайнер* [не *комбайн'ер*], *ст'артер* [не *старт'ер*], *камфор'а* [не *к'амфора*], *к'ета* [не *кет'а*]. Natomiast współcześnie obydwa warianty uważane są za poprawne.

⁹ О. Синявський, *Норми...*, s. 117.

¹⁰ Н.І. Тоцька, *Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоенія, графіка, орфографія*, Київ 1981, s.137.

¹¹ С. Караванський, *Секрети української мови*, Київ 1994, s. 19.

¹² С. Караванський, *Секрети...*, s. 17.